

זיקה מולדת

מילי מאסס

זיקה מולדת ואובדנה

המושג "זיקה מולדת" מוצע כהשלמה למושג "קשר דם", שבו משתמשים בדרך כלל כדי לסמן את הקשר בין ילד לבין הוריו מולידיו.¹ בעוד קשר דם מדגיש את שיוכו של הילד לשושלת משפחתית (bloodline), המושג "זיקה מולדת" הוא המובן שמעניק הילד לקשר הדם – המובן של השתייכותו למולידיו.² אמנם ההתפתחויות שחלו בידע על המטען הגנטי של האדם מדגישות את חשיבותו של המרכיב הפיזיולוגי בקשר בין ילד למולידיו,³ אך ייצוגו של הקשר כפיזיולוגי גרידא מציב את הילד כמושא הפסיבי, ומשמיט את המשמעות של ההיולדות להורים עבור הילד עצמו.⁴

נוכחותה של הזיקה המולדת בחיי הילד איננה גלויה, ולא רק משום שמופעה איננו מוחשי. הזיקה המולדת של הילד גלומה ביחסים שמתהווים בינו לבין מולידיו, ובדרך כלל איננה נחשפת כזו אלא כשנוכחותם הפיזית של הוריו נעלמת; היעדרם הוא החושף את המרווח שבו מתבררת זיקתו של הילד למולידיו, לובשת ופושטת צורה.⁵

על אף התפיסה שהציווי "מנין באת" מסמן את "כבודו של אדם באשר הוא אדם: עמו נולד, ובאשר ילך ילך אף הוא",⁶ אין הזיקה המולדת מקבלת את ביטוייה בגישה המשפטית ואין היא נכללת בהגדרת זכויותיו של הילד. גם מן הגישה הפסיכולוגית נעדרת הזיקה המולדת והיא איננה מוצגת כצורך של הילד, ולפיכך תפיסת האחריות כלפיו איננה מכוונת להגן עליה. חסרונה של הזיקה המולדת בהגדרת זכויות הילד ובהבניית הקשר בין הילד להוריו בולטת במיוחד לאור ההסדרים השלטוניים שמסמיכים את המדינה לפלוש לתא המשפחתי, להרחיק את הילד מהוריו ולהעלים את זיקתו המולדת.⁷ כפי שיובהר להלן, היעדרותה של התייחסות לזיקה המולדת בתפיסה המשפטית והפסיכולוגית של הקשר בין הילד להוריו משקפת את השתקת היעדר שנוצר בחיי הילד כשנוכחותם הפיזית של הוריו נעלמת מחייו.

אני מבקשת לדון בזיקה המולדת דרך מושג האובדן, כפי שהוא מוצג באונטולוגיה המוסרית שמציע עדי אופיר. הדיון באובדן כחלק ממה-שיש מאפשר לתת קיום להיעדר, ובכך לדון בקיומה של הזיקה המולדת, שהיעדרם של ההורים המולידים מחיי הילד הוא שחושף אותה. אובדן הוא מצב שבו דבר-מה היה ואיננו, וההיעלמות הזו היא בעיה למישהי. ישנם אובדנים שאפשר לפצות עליהם (מה שאבד נמצא; מי שאיבדה קיבלה פיצוי מלא על אובדנה). אופיר מבחין בין אובדן לנזק. נזק הוא סוג של אובדן, אבל אובדן שאפשר להעריך בצורה אובייקטיבית וכמותית ולפצות עליו (3.321, 85).⁸ יש אובדנים שבהם ההיעדר אינו יכול לבוא לידי ביטוי, מלא או חלקי, באמצעות מערכת חליפין - אובדנים שאין עליהם פיצוי והם יכולים להתבטל רק אם יוחזר מה שאבד (3.000, 73). את ההבחנה בין נזק לבין אובדן שאיננו בר-חלופה יכול לעשות רק מי שיש לו עניין בהיעלמות של מי-שהוא או מה-שהוא (2.021, 47). שיוורו של נזק שאיננו ניתן לכימות

מתייטר במונחים של מערכת חליפין, אולם מנקודת מבטו של בעל העניין באובדן, מה שאבד ואינו מקבל את ביטויו מושתק (218, 7.031). אובדן הזיקה המולדת של הילד מייצג את עודפותו של הנזק שנגרם לו כשנוכחות הוריו-מולידיו נעלמת מחייו. בעוד היעלמות נוכחותם הפיזית של ההורים המולידים יכולה לקבל פיצוי בדמות הורים חליפיים, היעדרה של הזיקה המולדת "נוכח במה שישנו" (60, 2.240), ו"מה שישנו" הוא שירותו המושתק של הנזק.

תינוקות וילדים פגיעים להיעלמויות ולאובדן זיקתם המולדת, ופגיעות זו מאפשרת יצירת מצג שמוחק את היעדרה. היות שתינוקות אינם מסוגלים לנוע באופן חופשי כרצונם, נשללת מהם השפעה על קיומה של הקרבה הפיזית עם מולידיהם והם יכולים להיות מועברים ומרחקים מהם, וכשהם יכולים לנוע בכוחות עצמם ולהתרחק מהוריהם אין זו בהכרח התרחקות רצונית. גם כשהילד גדל ורוכש יכולת לנוע כרצונו, הגדרתו כלא-מבוגר קובעת את ההסדרים השלטוניים שתוחמים את מרחב התנועה שלו ואת מקומו. ההגנה על ילדים מפני פגיעותם להיעלמות הוריהם מחייבת לראות בשימור הזיקה המולדת מרכיב חיוני בהגדרת מקומם, והשלטון הוא שצריך להנכיח אותה. נוסף על פגיעותם להיעלמות עצמה, ילדים פגיעים גם להשתקת שירותו של הנזק שנגרם להם כתוצאה ממנה. שפתם של תינוקות, שאיננה מבוססת על הלשנה, או מבוססת על שפה מילולית רק בצורה חלקית ואידיוסינקרטית, מאפשרת לסביבה להתעלם מעדותם על התרחשותו של אובדן. גם עדותם של ילדים, ששפתם מילולית, מוגבלת בשל תפיסת הזמן של הילד שמכוונת תמיד להווה;⁸ ילד יכול להעיד על המובן שהוא מעניק להיעלמויות בעת שהן מתרחשות, אך הוא מוגבל ביכולתו לצפות את ההשלכות העתידיות של היעדר הוריו מולידיו מחייו.⁹ שפתם של תינוקות ומגבלות התודעה של ילדים לגבי עתידם מחייבות סביבה שאחראית להגן עליהם מפני השתקת היעדרה של הזיקה המולדת, גם אם הם עצמם עדיין אינם מזהים את עצמם כבעלי עניין באובדנה.

אובדן זיקתם המולדת של ילדים מוצג בדיון הנוכחי כאימננטי, כאובדן שגלום בהגבלה על תנועותיהם. זאת ועוד: בשל שפתם הייחודית של ילדים ותפיסת הזמן שלהם, ההגדרה של היעלמות הזיקה המולדת כאובדן אינה יכולה להיות מותנית בכך שהילד יזהה את עצמו כבעל עניין ויעיד על אובדנו. החברה היא שצריכה לקבל על עצמה את התפקיד של בעלת העניין באובדנם של ילדים, ולזהות בכל היעלמות של הורים את שירותו של הנזק שנגרם להם. זה איננו מצב הדברים היום. בשל היעדרה של הזיקה המולדת, הן מן הגישה המשפטית והן מן התפיסה הפסיכולוגית, יכול השלטון להנגיד בין ההגנה על הילד ובין שימור זיקתו להוריו מולידיו. לפיכך הצבת מושג האובדן במוקד הדיון הנוכחי בזיקה מולדת משמש בסיס לפרובלמטיזציה של הגישה השלטונית, והיסוד הפוליטי של מושג האובדן¹⁰ מודגש בדיון הנוכחי במידה רבה יותר מאשר כעניין מוסרי, כפי שהוא מוצג על ידי אופיר (פתח דבר, II).

דיון זה מתמקד בילדים,¹¹ כמיעוט שההגבלה על תנועתו שוללת ממנו את מעמדו כסובייקט פוליטי¹² שאינו לוקח חלק בהסדרים השלטוניים שקובעים את מקומו,¹³ ומציע מדיניות של הכרה בכך שילדים הם בעלי עניין בהיעלמות הוריהם בעצם היותם, ולא רק כפועל יוצא מעדותם (17, 1.041). הצבת האובדן כמושג מרכזי בהבנת ההשלכות של ניתוק הילד ממולידיו מציעה תפיסה

פוליטית¹⁴ שעל פיה המדינה צריכה להתוות את אחריותה כלפי הילד כביטוי להכרה בייחודיות זיקתו להוריו מולידיו, ולהגדיר את אובדן זיקתו המולדת של הילד ככְּעָה מיותרת שבניסוחו של אופיר אי אפשר להצדיקה, ולכן יש למונעה (7.102, 223).

הגנה מפני היעלמויות - הגדרת זכויות הילד והחוק

פגיעותם של ילדים להיעלמויות מופיעה בסיפורים על ילדים שנחטפו או אבדו, סיפורים שנפוצים בספרות האירופית של המאה התשע-עשרה, והם מופיעים בעמודי החדשות גם בימינו. לסיפורים אלה מוקנה נפח רב, לעתים אפילו במידה תמוהה – כמו למשל העדכון המתמיד בעיתונות הישראלית על מהלך החיפושים אחרי מדלן מקאן, הילדה הבריטית בת הארבע שנעלמה באתר נופש בפורטוגל בשנת 2007.¹⁵ ייתכן שההתעניינות היתרה הזאת נובעת מן החרדה שמלווה את ההכרה שאף כי הילד תלוי בהוריו, הוא נפרד מהם באופן פיזי¹⁶ ויכול להיות מורחק מהם, ומעת שהוא יכול לנוע בכוחות עצמו הוא יכול גם להתרחק בעצמו, אך תכופות התרחקות איננה מכוונת על ידי הכרת המרחב שבו הוא נע. לחרדה הזו נתנה אורלי קסטל-בלום משמעות של אימה בספרה "דולי סיטי".¹⁷ גם מצד הילדים, לאחר שהוריהם נעלמו מחייהם, יש לאובדן שבצלו הם חיים מקום מכובד בספרות ובתקשורת. השבת ההורים לחייהם של הילדים מוצגת כגאולה, והחמצתה כטרגדיה. פרשיות כאלו זוכות למקום נכבד בתשומת הלב הציבורית¹⁸ ומאירות את השלכות המגבלות וההגבלות על תנועתו של הילד.

לפרשיות אלו שייכת גם פרשת היעלמותם של 1053 מילדי תימן בשנות החמישים של המאה העשרים. דו"ח ועדת החקירה השלישית והאחרונה בנושא, משנת 2001,¹⁹ מתמודד עם הטענה השכיחה שהיתה כאן חטיפה ממסדית, טענה שהסיטה את תשומת הלב מן העמדות הפוליטיות שהביאו להשתלשלות הפרשה.²⁰ בעקבות הוראת הוועדה נפתחו קבריהם המשותפים של הילדים ונתגלו בהם שרידים של רובם, אך עקבותיהם של 69 ילדים לא נמצאו והוועדה שיערה שהם נמסרו לאימוץ. במסקנותיה מכנה ועדת החקירה הממלכתית את היעלמותם של התינוקות "היעלמות להוריהם",²¹ כאילו היעלמותם של הילדים התרחשה רק בחיי הוריהם,²² ואילו מותם כאלמונים או הכחדת זיקתם המולדת והתקיימותם בזהות בדויה במשפחות שאליהן נמסרו איננה היעלמותם שלהם. כיוון שהוועדה לא מצאה ראיות לטענה כי מדובר בחטיפה ממסדית – טענה שלא קל להוכיחה – היא הרשתה לעצמה לכנות את גורלם המשוער של אותם 69 ילדים שעקבותיהם נעלמו כ"אימוץ מזדמן".²³ ייתכן, כפי שגרסה הוועדה, שאימוצים אלה לא היו פרי תכנון ממוסד, וכי בלחץ שנוצר בשל העלייה ההמונית יכלו עובדות סוציאליות מקומיות למסור ילדים לאימוץ ביוזמתן. אך כאשר מקץ חמישים שנה, ועדת חקירה מגדירה מסירת ילדים ללא ידיעת הוריהם וללא כל תיעוד כ"אימוץ מזדמן", כאילו מדובר רק בחוסר תשומת לב ולא במעשה עוול של ממש, נחשפת נורמה שלטונית שעל פיה היעדר השליטה של ילדים על מקומם מתיר להכחיד את זיקתם המולדת ולהעבירם ממקום למקום כאילו היו חפצים, וכאילו די בהישרדותם (המשוערת) כדי למחוק את עובדת היעלמותם.

היעלמויות בחייהם של ילדים זכו להתייחסות משפטית כשהוקדשה להן אמנה בינלאומית

מיוחדת שעוסקת בחטיפתם.²⁴ האמנה מיועדת להגן על זכותם של הורים למשמורתם, כפי שמנוסחים יעדיה: (א) להבטיח את החזרתם המיידית של ילדים אשר לא כדין הורחקו אל מדינה מתקשרת או לא הוחזרו ממנה, וכן (ב) להבטיח כי זכויות משמורת וביקור על פי הדין של מדינה מתקשרת יכובדו בייעילות בשאר המדינות המתקשרות.²⁵ ההתדיינות באמנה, המתמקדת בזכויות ההורים ולא בזכויות הילד,²⁶ מדגישה את חוסר ההשפעה של הילד על מקומו, הנקבע על פי הסדרים שמאפשרים להגן על זכויות המשמורת של הורה שנמצא בארץ אחרת מזו שאלה הועבר הילד, למרות ההבדלים בין מערכות המשפט של המדינות.

הילד עצמו מופיע פעמיים כנמען של האמנה: פעם אחת כשניתן למנוע את החזרתו אם הוכח שהוא השתלב בסביבתו החדשה²⁷ – ובכך מוקנית לילד אפשרות להשפיע, במודע או שלא במודע, על מקומו בעולם; בסעיף אחר ניתן לילד מעמד של עד, במקרים שבהם הוא מסרב לצו המורה על החזרתו, אך מעמד זה מוגבל לשלב שבו "הוא הגיע לגיל ולרמת בגרות שבהם מן הראוי להביא בחשבון את השקפותיו".²⁸ ההסדרים השלטוניים אמנם אינם מקנים לילד תנועה חופשית עצמאית, אך השקפתו מקנה לו אפשרות בחירה, בתנאי שהוא יכול לנסח את עמדתו ב"רמת בגרות". האמנה אינה מציינת כיצד תבוא רמת בגרותו לידי ביטוי. תחולתה של האמנה פוקעת כשילד מגיע לגיל 16 – גיל שבו ההסדרים השלטוניים מכירים בו כאזרח.²⁹ עד לגיל זה האמנה אינה מכירה בילד כסובייקט פוליטי.

הילד הוא נמענה של אמנת האו"ם לזכויות הילד שנוסחה ב 1989,³⁰ ומאז אושרה על ידי כל המדינות החברות באו"ם, למעט ארצות הברית. האמנה באה לממש את עקרון טובת הילד כשהיא מגינה על הילד בשל תכונותיו, או כניסוחה: "בשל אי-בגרותו הפיזית והנפשית, זקוק הילד לביטחונות והשגחה מיוחדים, לרבות הגנה משפטית נאותה בטרם לידה ולאחריה".³¹ האמנה מפצה את הילד על היעדר השליטה שלו על מקומו בעולם, והמדינות החברות מחויבות להעניק לו סביבה מגינה: מיד עם לידתו עליהן להעניק לו זהות – שם ושם משפחה – ואזרחות,³² ולהגן על הישרדותו על ידי הבטחת קשר בינו לבין הורים,³³ אף כי אלה אינם בהכרח הוריו מולידיו. זיקתו של הילד להוריו מולידיו אינה נמצאת בעדיפות עליונה בנוסח האמנה. נוכח החובה לתת לילד שם ואזרחות, האמנה מציינת שהילד יכיר את הוריו רק "במידת האפשר"³⁴ ואיננה מחייבת זאת. כך אמנם פורש סעיף זה באחד מפסקי הדין המתוקשרים שהיו בארץ בשנים האחרונות, בפרשה שכונתה "תינוק המריבה". פרשה זו נסבה על השאלה אם בית המשפט צריך לקבל את עמדתה של אם שחזרה בה מהחלטתה למסור את בנה לאימוץ, ואת תביעתו של אבי הילד לבטל את הכרזת בנו כבר-אימוץ, כיוון שנעשתה ללא ידיעתו – האם הסתירה ממנו את ההריון והלידה. עם החלטת האם למסור אותו לאימוץ הועבר התינוק למשפחה שיועדה לאמצו, אך לאחר חודשיים התחרטה האם וסיפרה לאבי הילד על הולדתו. ההורים פנו יחד לבית המשפט בבקשה לקבל את בנם לחזקתם.³⁵ שופטת בית המשפט המחוזי קבעה שמן ההיבט של זכויות הילד אין חובה להחזיר את התינוק לחיק הוריו מולידיו ואמרה: "הסיפא של סעיף 7 לאמנה קובע את הזכות 'להכיר את הוריו ולהיות מטופל על ידם', אך מסייג את הזכות בנוסח 'וככל האפשר'. זאת בניגוד לרישא של סעיף זה, הקובע זכות מוחלטת להיקרא בשם ולקבל אזרחות".³⁶ הוזהות

שהמדינות החברות באמנה צריכות לתת לילד איננה גלומה בעובדת היוולדו להוריו, ומקומו לידם לא נקבע מעצם היותו אלא מתוקף הזכויות המפורטות באמנה. על פי האמנה, הגדרת זכויות הילד איננה מונעת את אובדן הזיקה המולדת.

האמנה מגינה על זכויות ההורים וקובעת שהתערבותה של המדינה בקשר שלהם עם ילדיהם מותנית ברצון ההורים, אלא אם על פי חוק מותרת התערבות המדינה גם ללא הסכמתם.³⁷ לדעתו של הילד יש לתת משקל ראוי רק כשהוא מסוגל לחוות דעה משלו,³⁸ אך האמנה אינה מציינת בידי מי נתונה ההחלטה שהילד מסוגל לכך. לכן יכולה היתה הוועדה שעסקה בארץ בייצוגו של הילד בהליכים משפטיים אזרחיים להמליץ שבסוגיית האימוץ אין לקבוע עילה גורפת לשיתופו של הילד. על פי המלצתה הילד יכול להיות מיוצג על ידי רשויות הרווחה שטיפלו בו ובהוריו,³⁹ מאחר שרוב ההליכים המשפטיים בסוגיה זו מתנהלים על פי העילה שמתירה להכריז על ילד כבר-אימוץ בעקבות הערכת שירותי הרווחה שההורים אינם מסוגלים לגדלו.⁴⁰ אולם העובדה שבעקבות הטיפול של רשויות הרווחה מוגשת לבית המשפט בקשה להפקיע את זכויות ההורים ולנתק לחלוטין את הקשר בין הילד להוריו מורה על כישלון הטיפול (גם אם לא נבע רק מאוזלת ידם של שירותי הרווחה), ומערערת על ההצדקה שיש במתן ייפוי כוח לשירותים אלה לייצג ילדים. לא זו בלבד, אלא שאת הבקשה להכריז על ילד כעל בר-אימוץ מגישות אותן רשויות שעל פי דעת הוועדה אמורות לייצג אותו. ההמלצה להסמיך כנציגו של הילד את הגוף שלא הצליח למנוע את ניתוק הקשר בין ילד להוריו,⁴¹ ואשר מתוך הגדרה מעוניין בנייתוקו, מאשרת את ההבחנה שכאשר זכויות ההורים מופקעות, לא הילד זוכה בהן אלא המדינה.⁴²

פריצת דרך בהבנת המחסומים שיש לחברה בהקשבה ובמתן משקל לעדותם של ילדים מסתמנת בהערה של ועדת האו"ם לזכויות הילד משנת 2009,⁴³ המוקדשת לסעיף 12 באמנה משנת 1989:⁴⁴

1. מדינות חברות יבטיחו לילד המסוגל לחוות דעה משלו את הזכות להביע דעה כזו בחופשיות בכל ענין הנוגע לו, תוך מתן משקל ראוי לדעותיו, בהתאם לגילו ולמידת בגרותו של הילד. 2. למטרה זו תינתן לילד הזדמנות להישמע בכל הליך שיפוטי או מינהלי הנוגע לו במישרין או בעקיפין, באמצעות נציג או גוף מתאים בצורה מתאימה לסדרי הדין שבדין הלאומי.

ההערה משנת 2009 מכירה במורכבות של סעיף זה, וממליצה למדינות החברות לתרגמו ללשון הנגישה בכל מדינה ולקיים סדנאות וסמינרים שבהם תובהר חובת המדינות לאפשר לילדים לחוות את דעתם,⁴⁵ כיחידים וכקבוצות.⁴⁶ הוועדה מדגישה את יכולתו של הילד לחוות את דעתו כבר מגיל מוקדם, גם אם הוא אינו מסוגל להלשינה.⁴⁷ בין היתר מזהירה הוועדה מפני ייצוגו של הילד על ידי הוריו או על ידי כל גוף אחר שיכול להיות נגוע בניגוד עניינים,⁴⁸ ומדגישה את זכותו להשתתף בכל הליך שהוא נמענו, כולל אימוץ.⁴⁹ עם זאת, לא מצוין אם חוות דעתו של הילד בסוגיית האימוץ תישמע לגבי האפשרות שהוריו ייעלמו מחייו או, כמו בחוק הישראלי,⁵⁰ רק לגבי הישארותו במשפחה המיועדת לאמצו לאחר ששת חודשי הניסיון הנדרשים על פי החוק.⁵¹ חשוב גם לציין שהיעדרם של ההורים מחייו של ילד איננו מוזכר בהערת הוועדה כאחד

מן המצבים האפשריים הרבים המפורטים שבהם נדרשת עדותו, ואין כל התייחסות למשקל המופחת שניתן באמנה משנת 1989 לזיקה המולדת שלו.⁵²

הגדרת זכויות הילד נוסחה בעקבות עקרון טובת הילד, ונעשתה כשנוצרה הזדמנות להציג את הפער בין הזכויות הקנייניות של ההורים לבין היעדר ההכרה בילד כאישיות עצמאית בעלת זכויות וצרכים משלה כפער בלתי נסבל.⁵³ הדגש על הצורך להגן על ילדים מפני הורים מתעללים, שהביא לניסוח עקרון טובת הילד, בא לידי ביטוי גם במודל זכויות הילד שנושא את אפיוניה של זכות המוגדרת כקניינו של הפרט, כהגנה מפני סכנה וכהצדקה לפיצוי על נזק שנגרם לו,⁵⁴ ובמיוחד פיצוי על נזק שגרמו לו הוריו. במסגרת תפיסה זו שיוורה של היעלמות ההורים מושג הזכות כמושג לעומתי, שעל פיו מוקנות לילד זכויות במחיר הפסד זכויותיו של ההורה,⁵⁵ יוצר פער מכוון בין הילד לבין הוריו,⁵⁶ ולפיכך מוצע להגדיר את זכויות הילד כזכות ליחס. הגדרה זו מחלצת את זכויות הילד וזכויות ההורים מהגדרתן כקניין של ישויות שיש ביניהן עימות,⁵⁷ ויש בה הכרה במרחב שמתקיים בין הילד להוריו, אך זהו מרחב שמתקיים בין ישויות נוכחות ואין בו מקום למרווח שנוצר עם היעדר ההורים המולידים, החושף את שיוור היעלמותם כאובדן. מקומם המיוחד של ההורים המולידים איננו מוזכר בהגדרת זכותו של הילד כזכות ליחס.

אימוץ שאוכף ניתוק מוחלט בין הילד למולידיו הוא אבטיפוס של המצבים שבהם המדינה מתכחשת לשיוור של הנוק שנגרם לילד עם היעלמות נוכחותם הפיזית של הוריו. הפקעת זכויות ההורים מכונה "שחרור הילד לאימוץ", כאילו היה הילד כבול בקשר שלו להוריו מולידיו. המדינה משנה את זהותו של הילד, מקום הימצאו חסוי ואובדן זיקתו המולדת מושגת. ביסוד צורת אימוץ זו עומדת המחשבה שהמשפחה המאמצת צריכה להיות בבואה של משפחה טבעית (אב, אם וצאצאים), ושיש להגן על גבולותיה וליצור מצג שהילד נולד לה, ולשם כך ניתנת לו תעודת לידה שעל פיה נולד למאמצים. בטאבו שמוטל על אובדן זיקתו המולדת של הילד יש משום התעללות שמגדילה את הפער בין זיהויו של מה שאבד לבין היכולת לבטא את האובדן (2.024, 48), כפי שגורס אופיר, ולפיכך השתקת העוול שגלום בהעלמת הזיקה המולדת היא עוולה (7.104, 223). בחברות המערביות הולכת וגוברת ההכרה בעוולה שיוצר הטאבו על שימור זיקתו המולדת של המאומץ, וניכר מפנה מן המחשבה שיש להגן על גבולות המשפחה המאמצת מפני קשר עם ההורים המולידים. מהמחצית השנייה של המאה העשרים יש העדפה למה שנקרא "אימוץ פתוח", המאפשר קשר כלשהו בין המאומץ להוריו מולידיו;⁵⁸ כיום ישנן מדינות שמתירות למאומץ גישה לתעודת הלידה המקורית שלו, עם התבגרו.⁵⁹ בארץ, לעומת זאת, נהוגה עדיין ברירת המחדל שרואה במחיקת הזיקה המולדת של הילד תנאי להצלחת האימוץ: תעודת הלידה המקורית שלו נגנזת והגישה אליה נמנעת ממנו לתמיד.⁶⁰

את שורשיה של המדיניות בישראל, שאיננה מכירה בצורך לשמר את הזיקה המולדת של הילד, אפשר למצוא במורשת הציונית. מכל הפירושים לסיפור נדודי בני ישראל במדבר במשך ארבעים שנה⁶¹ בחרה הציונות את הפירוש שלפיו רק דור שנוולד בן חורין יכבוש את הארץ, ועל דור העבדים נגזר למות במדבר. "אתוס דור המדבר" שירת את האידיאולוגיה של היישוב,

שלוותה בזלזול במסורת שנוצרה בגולה והשפיעה מאוד על המגמות ששלטו באותה עת במחשבה החינוכית ובמדיניות קליטת העלייה. כדי לממש את האתוס הזה צריך היה לרופף את זיקתם של ילדים להוריהם,⁶² וניתוק ילדים ממורשתם ליווה את קליטת העולים בארץ. עקבותיו של האובדן שחוו הילדים נחשפו בציבור רק שנים רבות אחר כך, כשבגרו.⁶³ או אז נדחה המונח "דור המדבר" ואת מקומו תפס המונח "טובת הילד". עקרון טובת הילד, המנחה את מדיניות רווחת הילד בארץ מסוף שנות השבעים של המאה הקודמת, מבטא נסיגה מן התפיסה השוללת את מקומם של ההורים בשל שייכותם הדורית; התערבות רשויות הרווחה מתוחמת כעת למקרים שבהם לפי דעתן טובתו של הילד נפגעת, אך עדיין ניכרת עוצמתה של האידיאולוגיה שמיינת את זיקתו המולדת של הילד, ובאה לידי ביטוי מובהק בחוק אימוץ ילדים שהתקבל בשנת 1960 ובניסוחו המתוקן משנת 1981. חוק האימוץ מבטא את ההגמוניה של הגישה החילונית (קרי הצינונית), שעל פיה נדחה הדין ההלכתי הקובע כי "אף על פי שמצווה על אדם לגדל יתום בביתו, אין האימוץ הופך את היתום לילדו של המאמץ".⁶⁴ החוק קובע שצורת האימוץ הקיצונית ביותר – אימוץ סגור שמנתק לחלוטין את הקשר בין המאומץ למולידיו – משמשת כבריית מחדל. מימושו של עקרון טובת הילד במסגרת חוק האימוץ ממשיך את המסורת שראשיתה בתקופת היישוב, שעל פיה אחריות החברה מכוונת אל הילד, ולא אל הקשר שלו להוריו.⁶⁵

במאמר מוסגר יש להוסיף שבכל האמור לעיל אין כוונה לשלול את האפשרות שיש מצבים שבהם הורים אינם יכולים לגדל את ילדיהם, וטוב שילדים אלה יאומצו על ידי משפחות שיכולות להעניק להם מסגרת משפחתית מגינה ומטפחת. אך ההשתייכות למשפחות אלו איננה מחייבת את מחיקת קיומם של ההורים המולידים ואת המגמה להכחיד את זיקתו המולדת של הילד. הזיקה המולדת אינה מותנית בקרבה פיזית בין הילד להוריו; חשיבות נוכחותה בחיי הילד נעוצה בייחודיותה ובמניעת הרעה שגלומה באובדנה. בפרפרוזה על ניסוחו של אופיר, לא הממשות של מושא זיקתו של הילד היא שעושה את היעלמותו לאובדן, אלא התנסותו בהיעדר שמסמן את אובדן זיקתו להוריו (57, 2.213).

שלילת ההכרה באובדן זיקתו המולדת של הילד נמנית עם הרעות שכדברי אופיר "לא זכו להופיע בשיח שבמונחיו הן עשויות להופיע כמיותרות או מוצדקות" (7.103, 223). משמעותו הפוליטית של מושג האובדן, כפי שהיא מוצגת במאמר זה, מזהה את "הרעות" עם מדיניות שאיננה מכירה בייחודיות זיקתו של הילד להוריו מולידיו ואיננה מונעת את אובדנה.

מובן של היעלמויות - תפיסת האחריות כלפי הילד

היעלמות של הורים מחיי ילדיהם זכתה לתשומת לב במחקר הפסיכולוגי, ומייצג אותה המושג "חסך אימהי",⁶⁶ המעוגן בפסיכופתולוגיה ומבוסס על ההנחה שיש קשר סיבתי הכרחי בין פגיעה התפתחותית חמורה ובלתי הפיכה בילד לבין פרידה מהאם שאירעה בילדותו המוקדמת. באופן מיוחד אובחנה פגיעה ביכולת ליצור קשר מובחן עם דמות קבועה. הדגש על האם (ולא על

ההורים) כמי שהיעלמותה גורמת לנזק נעוצה בהנחה שעמדה ביסוד הבניית הקשר של התינוק לאמו כהמשכו של הקשר הסימביוטי בין העובר לבין האם בעת ההיריון. הגדרת מקומו של התינוק בקשר עם האם כחלק בלתי נפרד ממנה וכנמען פסיבי של טיפולה עמדה בצל אילמותו של התינוק, שאינו יכול להלשין את השתתפותו ביצירת הקשר. הערכת טיפולה של האם בילד, כמו הערכת היעלמותה, נבחנה על פי השלכותיהן וחייבו הסבר רטרוספקטיבי. האפקט של היעלמות האם הוערך בדיעבד כנזק, כ"מושא למשפטי אומדן המשווים מה שיש עם מה שאיננו: מה שהיה ומה שיכול היה להיות" על פי הגדרתו של אופיר (92, 3.550). ומה "שיכול היה להיות" מיוחס לנורמה (מדומיינת) שקובעת מהו היחס הנכון בין ילד לאמו, יחס שהילד היה זוכה לו אלמלא התרחשה פרידה. הגדרת הפרידה מן האם כנזק שנגרם לילד הביאה להבניית ההורה החלופי כפיצוי. ההורה שמעניק לילד את הטיפול היומיומי לאחר היעלמות ההורים המולידים מוגדר כ"הורה הפסיכולוגי", המחליף את ההורים המולידים באופן שאינו מותיר כל שור של אובדן, כיוון שהילד ממילא אינו מזהה את ההורה המוליד ככזה.⁶⁷ בהתאמה מכונים ההורים המולידים "הורים ביולוגיים" או "הורים טבעיים"⁶⁸ – כינויים שמסמנים את מחיקת מקומם של ההורים המולידים בחיי הילד עם סיום ההליכים הפיזיולוגיים של ההולדה.⁶⁹ הקשר של הילד עם הוריו מכונה "קשר דם",⁷⁰ זיקתו של הילד להוריו מולידיו אינה זוכה להכרה ובמובלע מוגדרת כמוותרת. כשהמדינה מכחידיה את זיקתו המולדת של הילד מוקנית לה הסמכות לפלוש לתחום העצמיות שלו במקום להגן על פרטיותו (92, 3.550).

ביקורת על משפט האומדן, שעל פיו נקבע שפרידה מוקדמת מן האם גורמת לנזק בלתי הפיך לילד, אומדן שעליו מתבסס המושג "חסך אימהי", הצביעה על כך שייחוס הפרעות נפשיות לפרידה מוקדמת בילדות נעשתה בלי שנבחן טיב הקשר עם האם לפני הפרידה, שלא תמיד היה קשר מיטיב, ולפיכך ייתכן שהפגיעה בילד נגרמה עוד לפני הפרידה. לא נשקלה גם השאלה אם הפתרון שנמצא לילד, לאחר הפרידה שאירעה בחייו, עונה על צרכיו, ואפשר שהפגיעה נגרמה במקרים שבהם התשובה לשאלה זו שלילית.⁷¹ בנוסף, מחקרים שנעשו בעקבות המפנה שחל במחצית השנייה של המאה העשרים מהסבר רטרוספקטיבי להסבר פרוספקטיבי הפריכו את ההנחה בדבר קשר הכרחי בין פרידה מוקדמת (כלשהי) לבין פגיעה בלתי הפיכה ביכולת ההתקשרות (בגיל כלשהו).⁷²

המהפכה הפרדיגמטית שאפשרה הסבר פרוספקטיבי התבססה על תצפיות בפעילות הגומלין בין התינוק לסביבתו כדי להבין את תכליתה (15, 1.020). בשל העובדה הנצפית שעם היוולדו התינוק הוא ישות נפרדת מן האם, נזנחה הפרדיגמה הרואה את הקשר ההתחלתי ביניהם כקשר סימביוטי, והוצבה השאלה איך התינוק יוצר קשר עם האם. בעקבות ההנחה שהתינוק האנושי, ככל בעל חיים, נולד כשהוא מצויד במנגנונים שמגייסים את הסביבה כדי להבטיח את הישרדותו, הושאלה שיטת המחקר מן האתולוגיה – תורת בעלי החיים, שגם הם אינם יכולים לדווח בצורה מילולית על משמעותה של פעילות הגומלין בינם לבין סביבתם. בתצפיות שנערכו בפעילות הגומלין בין התינוק לבין מבוגרים שמטפלים בו הופיע תינוק שמגייס באופן אקטיבי את הגנתו ואת טיפולו של המבוגר, הדרושים לו להישרדותו: בכיו של התינוק מגייס את הגנתו של המבוגר

ואת היענותו לצרכיו, חיוכו של התינוק מתגמל אותו, וקשר העין שיוצר התינוק מרגע היוולדו יוזם את פעילות הגומלין עם המבוגר ומנווט אותה. הסבר זה קרוי "תיאוריית ההתקשרות", ואת תרומתה לזיהוי תגובתו של התינוק להיעלמות של דמויות שהתקשר אליהן מדגים המקרה הבא:

תינוקת הופרדה מאמה בגיל שישה חדשים, בין היתר בשל הטענה שלא נוצרה התקשרות מובחנת עם האם, טענה שלא התבססה על תצפיות בפעילות הגומלין בין האם לתינוקת, אלא הסתמכה על הסבר רטרוספקטיבי (והיפותטי) שעל פיו לעברה הקשה של האם ולמה שהוגדר כאישיותה היו בוודאי השלכות על דרך טיפולה בתינוקת. בבדיקה רפואית שנערכה לתינוקת מיד לאחר שהופרדה מאמה נצפתה תינוקת שהתפתחותה הקוגניטיבית והחברתית היתה בהתאם לגילה, היתה עליזה ביותר ושבתה בחיוכה את לב הסובבים אותה. ניכר שהגיעה מסביבה שנענתה לאיתותיה. לאחר ארבעה ימים במקום חסוי בחזקת הרשות לאימוץ, הועברה התינוקת לרשותה של משפחה אומנת שיועדה לאמצה. לדברי ההורים האומנים היא הגיעה אליהם כשבמקום חיך הופיעה על פניה עווית, כתפה היתה נוקשה, היא לא יכלה להניע את זרועה והיתה לבושה בבגדים בלויים ומלוכלכים. כפי ש"סיפרה" התינוקת בחיוכה המלבב על יחס הסביבה אליה בעת שהיתה בחזקת אמה, כך סיפרה הופעתה המצמררת לאחר ארבעה ימים את מה שעבר עליה בימים אלה. בהיעדר מידע חשבו ההורים האומנים שהתינוקת הגיעה אליהם היישר מביתה של האם וייחסו את הופעתה ומצבה לטיפולה של האם, שעליה ידעו רק כי הרשויות סבורות שיש לנתק ממנה את התינוקת. כך הועלם ההיעדר שנוצר עם היעלמות האם. רק בדיעבד, כשסימפטום זה הופיע כל אימת שנעלמה דמות שהתינוקת נקשרה אליה, או אפילו כשנאמר לה שהיעלמות כזו עומדת להתרחש, ואף כי שפתה לא היתה עדיין מילולית היא הבינה מה שנאמר לה, הובנו ההתקשרות והחיך המעוות כתגובה להיעלמות האם. אף על פי כן קשה לדעת אם היתה זו היעלמות האם שגרמה לתגובותיה הקשות של התינוקת, כיוון שהניתוק ממנה היה כרוך במה שעבר עליה כשהיתה בחזקת הרשויות – שלא גילו איפה שהתה התינוקת באותם ארבעה ימים והכחישו שהיתה לכך השפעה מחבלת – ויכול להיות שכל היעלמות עוררה אצלה חשש, גם אם לא מודע, שמה שעבר עליה באותם ימים ישוב ויחזור. בהיעדר שפה מילולית לא יכלה התינוקת להשיב על שאלה זאת, אולם אפיזודה אחרת מצביעה על עקבה לקיומו של קשר מובחן בינה לבין אמה.

כשהיתה התינוקת בת שמונה חודשים היא הופגשה עם האם, לאחר חודשיים שבהם שהתה אצל המשפחה האומנת והיה ביניהן ניתוק מוחלט. בעת הפגישה שכבה התינוקת בחיק אמה ותפסה בידה את השרשרת שעל צווארה. האם סיפרה שכך נהגה התינוקת תמיד ואף קרעה פעם שרשרת שהיתה תלויה עליה חמסה. האחיזה בשרשרת כעקבה של הקשר המובחן שיצרה התינוקת עם אמה קבלה את אישורה כשהתברר שדפוס זה לא הופיע כשהיתה מוחזקת בידיה של האם האומנת, שאף היא ענדה שרשרת לצווארה. זהו זיהוי קדם-לשוני של זיקתה של התינוקת לאמה (17, 1.050), ואפשר שזיהוי זה מעיד שהיתה זאת היעלמות האם שגרמה לתגובה הקשה של התינוקת כשהגיעה למשפחה האומנת. כדי שהיעלמות תוכר ככזו נדרש לה שם, מפני שללא שם נעלמת ההיעלמות עצמה, כפי שמנסח זאת אופיר (15, 1.020). כך היה. כעבור חודשיים רבים, כשהתינוקת הוחזרה לאמה, נעלמו עקבות זיהויה. "מי את בכלל?" כך המלילה האם את התנהגותה המנוכרת של התינוקת כלפיה.⁷³

כשהגישה הפרוספקטיבית מתגברת על אילמותו של התינוק, היא מחריגה את תגובותיו להיעלמות מתחום הפסיכופתולוגיה, והן מושוות לתגובות אבל של מבוגרים לאובדן שמתחולל בחייהם.⁷⁴ כדי שהתינוק האבל יוכר כבעל עניין בהיעלמותה של דמות קבועה, נדרשת סביבה קשובה שנענית לאיתותיו ומבינה את שפתו. תיאוריית ההתקשרות משמשת הנחיה ליצירת סביבה כזו, אולם גם הנחיה זו אינה מציעה דרך להגן על הילד מפני האובדן שגלום בהיעלמות ההורים המולידים (2.032, 49), בעיקר אם היא מתרחשת מיד עם לידתו או בסמוך לה. תיאוריית ההתקשרות, המציבה תצפיות בפעילות הגומלין היומיומית של התינוק כהסבר לקשר שנוצר בינו ובין דמות מגינה ומטפחת, איננה מייחדת את מקומו של ההורה המוליד בחיי הילד. יכולתו של התינוק לזהות באופן מיידי את היעלמותו של נמען ההתקשרות שלו – כל נמען ולא דווקא ההורה המוליד – אינה מעידה על משמעותה הייחודית של היעלמות ההורים המולידים. לשם כך נדרשת תודעה שאין לתינוקות, אבל יכולה להיות לילדים. ילד יכול להיות מודע להשתייכותו להורה המוליד, כמו שמתאר המקרה הבא:

ילד בן שש נמסר לאם מאמצת, לאחר שבשנים קודמות שבה אמו ונעלמה מחייו חדשות לבקרים, והוא הועבר ממסגרת משפחתית אחת לשנייה. אף על פי כן מסירתו לאימוץ נעשתה מתוך כוונה שהקשר עם האם המולידה יימשך גם לאחר האימוץ. בית המשפט קבע זאת כדי למנוע מן הילד היעלמות חוזרת ונשנית של האם ולהגן עליו מפני התהום שנוצרה בעבר בחייו בשל היעלמותיו. שירותי הרווחה, שהיו אמונים על ביצוע החלטת בית המשפט, קיבלו החלטה זו בלב ולא לב, ובית המשפט אישר את המלצתם שהקשר עם האם יימשך לאחר מה שהם מכנים "תקופת צינון", וכי לאחר שיועבר לביתה של האם המאמצת ייפסקו לחודשיים הפגישות הדו-שבועיות שלו עם אמו, שהתקיימו בעקביות במהלך הדיון המשפטי. הנמקת הצורך בתקופת צינון מגלה שהרשויות מתכחשות באופן מודע למשמעותו הייחודית של הקשר בין הילד וההורה המוליד. לדעת הרשויות, תקופת הצינון דרושה מפני שהילד איננו יכול להתקשר לשתי דמויות בבת אחת. אבל הילד כבר קשור להורה המוליד, שאם לא כן לא היה צורך "לצינון" את הקשר איתו. כפי שביטא זאת הילד עצמו בהמשך, הקשר עם ההורה המיועד לאמצו הוצע לו במחיר איבוד הקשר עם ההורה המוליד.

בתקופת הצינון נמסר לבית המשפט שהילד זוכה לטיפול מסור ואוהב, שהוא מסתגל יפה ושרבים מן הסימפטומים שהעידו על מצבו הנפשי הקשה נעלמו. הודגש שהילד אינו מזכיר כלל את האם המולידה – הוכחה שהאם המאמצת מהווה חלופה לאמו. לא הועלתה כלל האפשרות ששתיקתו של הילד מהווה ביטוי להשלמה המאולצת שלו עם היעלמותה החוזרת של אמו, נוכח חוסר השליטה שלו על קיום הקשר שלו איתה. אלא שעם תום תקופת הצינון, לאחר הפגישה הראשונה שלו עם אמו, הגיב הילד בסערת רגשות קשה ובכה שהוא רוצה להיות איתה ולא בבית האם המאמצת. התפרצותו של הילד שימשה אז הוכחה לכך שהקשר עם האם מזיק לו – פירוש שמתעלם מן העובדה שבכיו המר הוא הדרך היחידה שלו לנסות להשפיע על המרחק שנוצר בינו לבין האם בעקבות תקופת הצינון. בכיו של הילד העיד שהטיפול המסור של האם המאמצת אינו יכול לשמש חלופה לנוכחות של אמו בחייו, למרות הקושי בקשר איתה. רק אם תוחזר האם

לחייו יתבטל האובדן שגלום בהיעלמותה, אמר בכיו.⁷⁵

ועדיין, זיהוי מידי של היעלמות ההורים המולידים איננו מלווה בהכרח בהבנה של הילד שהיעלמותם כרוכה בהעלמת הזיקה המולדת ובהשלכותיה לגבי זהותו. לשם כך נדרשת תפיסת זמן שמכוונת גם לעתיד. את חסרונה אפשר ללמוד מסיפורה של ילדה בת שלוש וחצי. במהלך דיון משפטי שעסק בשאלה אם להכריז על הילדה בת-אימוץ ולנתק אותה מאמה, הועברה הילדה למשפחה אומנת שיועדה לאמצה. כשהועברה לאותה משפחה מחתה הילדה נמרצות וביטאה את חששה שתיעלם לאמה. "איך אמא תדע איפה אני?" היא שאלה. בניגוד לשלב שבו היה מצוי ההליך המשפטי, כלומר בטרם הוכרע אם ניתן להכריז עליה כבת-אימוץ, נאמר לה בשגנה שתמשיך לגדול אצל משפחה זאת, ותוכל לראות את אמה רק כשתגיע לגיל 18 (כפי שמתיר החוק). את מקומה של אמה בחייה באותה תקופה בחנה הילדה בפגישה ביניהן, פגישה שבית המשפט הורה לקיימה לאחר נתק מוחלט שנמשך ארבעה חודשים: "את יודעת מתי נולדת?" שאלה הילדה, והאם בתבונתה ענתה – "כן, הרי אני ילדתי אותך". לאחר כמה חודשים נוספים חזרה הילדה לרשות אמה ואמרה לה: "פעם לא ידעתי שאת האמא האמיתית שלי, חשבתי שיש לי שתי אמהות".

חידוש הקשר של הילדה עם אמה וחזרתה לבית האם הפכו את האיום על שימור זיקתה המולדת לזיכרון מן העבר הקרוב, שאותו יכלה לבטא. אבל בכך היא גם גילתה שבמחשבה זו – "לא ידעתי שאת האמא האמיתית שלי" – יכולה היתה לגדול לו נשארה במשפחה המאמצת, ביחוד לאור העובדה שהאם שיועדה לאמצה אמרה במפורש: "אילו היתה נשארת אצלנו הייתי נותנת לה כל טיפול אפשרי כדי שזיכרון אמה ייעשה מעורפל".⁷⁶

ההכרה ביכולתו של תינוק לזהות היעלמות, וביכולתו של ילד לחוות את היעלמות ההורה המוליד כאובדן, מותנית בהיענות של הסביבה לאיתותיהם של תינוקות, ביכולתה להבין את שפתם ובהוספת הממד העתידי לנקודת הראות של הילד. אבל בתצפיות אין די. כדי למנוע את השתקת אובדנה של הזיקה המולדת מוטלת על הסביבה אחריות לקרוא לה בשם, על פי הצעתו של אופיר, כביטוי של הכרה בעמדת הסובייקט של הילד (48, 2.023).

ההיבט הפוליטי של אובדן הזיקה המולדת

שתי הגישות שעוסקות בצורך של הילד בקשר מגן ומטפח – הגישה המשפטית, שמדגישה את זכויות הילד, והגישה הפסיכולוגית, שמסבירה את דרכי ההתקשרות שלו – אינן מכירות בזיקה המולדת של הילד כיסוד הכרחי בקשר הדרוש לילד. הגישה המשפטית עוסקת בהבטחת סביבה מגינה לילד, שאין לה בהכרח קשר כלשהו עם ההורים המולידים. כדי להשלים חסך זה מוצע לכלול בהגדרת זכויות הילד את זכותו לגדול אצל הוריו הביולוגיים.⁷⁷ הצעה זו, כמו הגדרת הזכויות שנזכרו לעיל, מתייחסת בעיקר לישויות נוכחות, אך כשזכות זו איננה יכולה להתממש מוזכרת האפשרות של אימוץ פתוח. למרות זאת, גם על פי הצעה זו, הזכות לזיקה המולדת

⁷⁸ איננה מוגדרת כזכות מוחלטת.

כשמוחקים את ההיעדר שנוצר עם היעלמות ההורים המולידים, הילד מוצב כאישיות תלושה. "באתי לעולם כפליטה. בלי ויזה וכתובת. האהבה הגדולה שקיבלתי היתה ועודנה משמעותית מאוד, אך אין בכוחה לרפא את כאב הנטישה"⁷⁹, כתבה אישה שאומצה בינקותה. לפיכך מוצע לכלול בהגדרת זכויותיו של המאומץ את הזכות להתחקות אחר זהות הוריו הביולוגיים,⁸⁰ אך הצעה זו חלה על ילדים שכבר יכולים להתחקות אחר מוצאם. האימוץ הפתוח מוזכר בהצעה זו כאפשרות שמייטרת את הצורך של המאומץ בזכות זו – זהותם של ההורים הביולוגיים איננה חסויה במסגרת צורת אימוץ זו.⁸¹ הדיון הנוכחי מדגיש את ההיעדר שנוצר עם היעלמות ההורים המולידים ואת המרווח שבו נחשפת הזיקה המולדת, שאובדנה מוגדר כרעה שיש למנוע, כפי שמגדיר אופיר את המעשה המוסרי.

הגישה הפסיכולוגית נחלקת לשניים: ההסבר הרטרופקטיבי רואה בדיעבד את היעלמות נוכחותם הפיזית של ההורים המולידים כ"רעה שדורשת ריפוי" ולא כעניין מוסרי. זו דוגמה נוספת להסטה השכיחה מהממד המוסרי לפרופסיונלי, כפי שכותב אופיר (2007, 7.043). הריפוי יכול להינתן על ידי "הורה פסיכולוגי", והוא מהווה לכאורה פיצוי מלא על היעלמותם של ההורים המולידים ומוחק את אובדנה של הזיקה המולדת. ההסבר הפרוספקטיבי, שמבוסס על מחקר אמפירי, מכיר ביכולתו של התינוק לזהות את היעלמות של מושא התקשרותו, אך מניח שלילד אין תודעה לגבי זהותה של דמות זו, ותגובה מודעת שלו להיעלמות ההורה המוליד אינה מלווה בהבנה שהאובדן יקבע את זהותו כחריג, כמי ש"בכל מקרה, תמיד ועד עולם, ילד מאומץ הוא ילד מאומץ".⁸² לא רק על החריגות שטבועה בהיעדר הזיקה המולדת מעיד זיהוי זה, אלא גם על מרכזיותו. לא ידע אמפירי יכול לעמוד ביסוד התפקיד המוטל על המדינה כדי להגן על הילד מפני פגיעותו, אלא השקפה פוליטית שמכירה באחריותה של המדינה להגן על ילד מפני העלמת זיקתו להוריו מולידיו.

ההתעלמות מקיומה של הזיקה המולדת, כזכות וכצורך, מצביעה על השתקת אובדנה, והיא מובלטת לאור זיהויים של ילדים שאומצו כ"מאומצים" לכל חייהם. השתקת שיוורו של הנזק שנגרם לילדים עם היעלמות הוריהם משייכת אותם לקבוצת מיעוט שמוגדרת על פי הפיצוי שניתן להם, הגדרה שגם "המאומצים" שותפים לה. בהגדרת המשפחות החלופיות כפיצוי מלא על הנזק שנגרם לילדים עם היעלמות הוריהם יכולה המדינה להמיר את השתייכותם המולדת של ילדים מקבוצת מסוימות באוכלוסייה בשיוכם החוקי להורים "ראויים" יותר.⁸³ אולם עדויותיהם של רבים מספרות שהם חיים בצלו של היעדר שמסמן את נוכחותה של זיקה מולדת עלומה.⁸⁴ השתייכותם למשפחה המאמצת אינה מהווה חלופה לאובדן הזיקה המולדת, כפי שאמרה אישה שנמצאה בפח אשפה שעות ספורות לאחר שנולדה ואומצה בינקותה: "לכל ילד מאומץ יש איזשהו חסך. לא סתם אנשים מתעסקים במה המוצא שלהם, מאיפה הם באו. זה משהו שמתווה בתוך הנפש האנושית; כל אחד רוצה להרגיש שייכות, שהיא גם פיזית, למישהו. כל פעם שאני רואה ילד שדומה להורים שלו או אחים שדומים אחד לשני, זה מרגש אותי ומפתיע אותי מחדש".⁸⁵ כדברי אופיר, "ממשותו של האובדן היא ממשותה של ההתנסות שאי אפשר לבטל כל עוד לדבר האבוד, מדומה או ממשי, לא ימצא תחליף, מדומה או ממשי" (57),

2.213). מאומצים רבים מעידים שגם אם המשפחה המאמצת העניקה להם מסגרת חיים מסורה ואוהבת, היא לא הצליחה לבטל את אובדן הזיקה המולדת.

הגדרת היעלמותה של הזיקה המולדת של הילד כעודפות של נזק, שלא ניתנת לכימות ואין לה חלופה, מדגישה את משמעותו הפוליטית של מושג האובדן וחושפת את העוול שנעשה כשהשלטון מעלים את זיקתם המולדת של ילדים. בשל פגיעותם יכול השלטון להעלים את היעלמות זיקתם המולדת של ילדים להורים שאותם הוא מעוניין להדיר מחיי ילדיהם ולהכחיד את הורותם.⁸⁶ כדי לשנות את מעמדם של ילדים כמיעוט ששוללים ממנו את מעמדו כבעל עניין באובדנו, נדרשת תפיסה פוליטית שמתגברת על פגיעותם בשל המגבלות וההגבלות על תנועתם, על אי-יכולתם לקרוא בשם היעלמויות שמתרחשות בחייהם ועל הקושי לצפות את השלכותיהן העתידיות. ז'אן לוק ננסי סבור כי ההשתייכות לשרשרת ההתקשרויות, והתנועה המתמדת שבין התחברויות אל השרשרת ופרימתן, היא המעשה הפוליטי.⁸⁷ הכרה בהשתייכותו של הילד לשרשרת שלתוכה נולד מבטלת את ההבדלה בין הצבתו כ"אזרח" ובין הבנייתו כ"סובייקט"⁸⁸ – אשר שתיהן מייטרות את זיקתו המולדת להוריו.

הכרה בהשתייכותם של ילדים לשרשרת שלתוכה הם נולדים מעניקה להם מעמד של סובייקט פוליטי. לשם כך נדרשת מן החברה תפיסת אחריות שמכוונת אל הזולת, תפיסה שמושג האובדן, כפי שמציג זאת אופיר, נטוע באונטולוגיה המוסרית שלה (פתח דבר II). אבל לא רק כלפי הזולת בהווה נדרשת אחריות החברה, אלא גם כלפי עתידו, כלפי הזולת שימשיך ויגדל. ההכרה באובדן האימננטי שגלום בהיעלמות זיקתו המולדת של הילד להוריו מטילה על החברה את האחריות להרחיב את עמדת הסובייקט של הילד, לראות בפניו של הילד לא רק את פגיעותו בהווה, שניבטת מעיניו של התינוק בקשר המידי שהוא יוצר מיום היוולדו, אלא גם את "הפנים" כפי שהם מוצגים במשנתו של עמנואל לוינס,⁸⁹ המייצגים את החובה להגן עליו מפני השלכותיו העתידיות של האובדן. כדברי אופיר, "האובדן יכול להיות אובדן של משהו עתידי (שהיה לו עבר) כשם שהוא יכול להיות אובדן של משהו מן העבר (שהיה לו עתיד)" (2.330, 65).⁹⁰

ההצעה להרחיב את עמדת הסובייקט של הילד מעלה את השאלה אם אין בהגנה עליו מפני השלכותיו העתידיות של האובדן משפט אומדן (ואולי אף אומדן מדומיין), ואם העמדה שמחייבת לשמר את הזיקה המולדת של הילד, עוד לפני שהוא מודע לייחודיותה, היא בגדר פלישה לעצמיותו. זוהי לפחות ההנמקה העומדת ביסוד העלמת הזיקה המולדת שכרוכה באימוץ. על פי עמדה זו, שימור הזיקה המולדת יחבל בתחושת ההשתייכות של הילד למשפחה המאמצת.⁹¹ הדיון במאמר זה מוותר במודע על החסינות מפני הטענה של פלישה לעצמיותם של הילדים – חסינות שמוקנית מכוח התניית ההגדרה של היעלמות כאובדן בקיומו של בעל עניין, כפי שסייג זאת אופיר (47, 2.021). כדי לזהות ילדים כבעלי עניין באובדן זיקתם המולדת נדרשת, כפי שמוצג במאמר זה, עמדה פוליטית. באופן מיוחד נדרשת עמדה שמכוונת נגד מדיניות שתולשת ילדים משרשרת ההתקשרויות שאליה הם משתייכים בעצם הולדתם, וכורכת את המענה לצורך שלהם בהגנתן ובטיפוחן של משפחות בייתור זיקתם המולדת. זוהי פלישה שמצמצמת את עמדת הסובייקט של ילדים, אם לא שוללת אותה לגמרי. לעומת זאת, הגדרתה של הזיקה המולדת

כייחודית – זיקה שאי אפשר לבטא את היעלמותה באמצעות מערכת חליפין, ומתקיימת עוד לפני שהילד עצמו יכול לזהותה ככזו ולקרוא לה בשם – מרחיבה את עצמיותו של הילד, ולפיכך מדובר בהרחבה שבמהותה איננה פלישה (59, 2.224).⁹² נשוא האובדן, ילד או מבוגר, מוכר כבעל עניין בזיקתו המולדת בעצם היוולדו, ואם הוא חווה אותה כסרח עודף שנותר מעברו (שהוא תכופות עבר עלום), רק הוא יכול לבחור להשיל אותו ולמחוק אותו מחייו (71, 2.504) - בחירה שאינה ניתנת לו כאשר סמכות שלטונית מייתרת את הזיקה המולדת.

הגישה שמוצגת במאמר זה מציעה להציב סף רגישות מוסרית (225, 7113) שעל פיו אובדן זיקתו המולדת של הילד, של כל ילד, איננו מוצדק. מאחר ש"קווי הסף מעוגנים תמיד באינטרסים של קבוצות שולטות ובעוצמת הכוחות הנאבקים בהם" (226, 7.122), כדברי אופיר, נדרשת גישה פוליטית שתייצג ילדים שפגיעותם מגבילה את עוצמתם, ותטיל על החברה את החובה למנוע את אובדנה של הזיקה המולדת שנתונה לכל ילד בעצם היותו.

הערות

* אני מודה מאוד למיכל גבעוני, להדי ויטרבו ולאיריס זילכה שקראו את הגרסה הראשונה של המאמר והערותיהן עזרו לי לערוך אותו מחדש, ולעורכים אריאל הנדל ויואב קני על התיקונים החשובים שהציעו לי. תודה מיוחדת לחמי שיף על סבלנותו ואדיבותו במהלך העבודה על המאמר.

1. במאמר זה אני מתייחסת רק לזיקה המולדת של הילד להוריו, ואינני מתייחסת לזיקה המולדת בין אחים ואחיות (נושא הנחקר כעת בידי רות זפרן מהמרכז הבינתחומי הרצליה).

2. בד בבד עם המושג "קשר דם" נהוג בארץ השימוש במושג "הורים ביולוגיים", שגם הוא מצמצם את הקשר בין ילדים לבין הוריהם לאלמנט הפיזיולוגי. בספרות המקצועית שכיח יותר המושג Birth Parents. מונח זה משמש את ההתייחסות להורים המולידים בהצגה המקיפה של חוקי האימוץ במדינות שונות. ראו Kerry O'Halloran, *The Politics of Adoption – International Perspectives on Law, Policy & Practice* (Berlin: Springer, 2009)

כמו כן ראו,

Phyllis Silverman et al., "Reunion between adoptees and birth parents: The birth parents' experience", *Social Work*, 33 (1988): 523

Reuben Pannor et al., "Birth parents who relinquished babies for adoption revisited", *Family Process* (1978): 17, 329

3. כיום יש מקרים שבהם ההורה שיש לו קשר דם לילד איננו ההורה המוליד, כמו במקרים של הולדה באמצעות נשיאת עוברים (פונדקאות). המאמר לא מתייחס למקרים אלה, שלהם נדרש דיון נרחב נוסף.

4. Jean Luc Nancy, "Différance", in Jean Luc Nancy, *The Sense of the World*, trans. Jeffery S. Librett (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997), 34

5. ע"א 3077/90 פלונית נ' פלוני מט(2) 578

6. באופן מיוחד הכוונה לחוק אימוץ ילדים (כך להלן), תשמ"א-1981.
7. עדי אופיר, לשון לרע - פרקים באונטולוגיה של המוסר (תל אביב: עם עובד ומכון ון ליר, 2000).
8. ראו: "אוריינטציה הזמן השלטת של הילד היא תמיד הווה. ההצלחה מרוכזת ב'כאן ועכשיו', העתיד נתפס לרוב כקבוע מראש". אפרים בן ברוך, "מושגי הזמן - מסגרת תיאורית: מספר השלכות לתחום החינוך", בתוך שרי בן נתן (עורכת), זמן שאול, סוגיות בקבלת החלטות לגבי ילדים בסיכון (תל אביב: פראג, 2000), 10, 21.
9. עם התבגרם יש יותר הבדלים אינדיבידואליים ביכולתם של צעירים, שעדיין מוגדרים כלא-מבוגרים, לצפות את ההשלכות העתידיות של אובדן זיקתם המולדת.
10. אף שהאובדן במאמר זה מוצג כאובדנם של ילדים כמיעוט (ראו הערה 13 להלן), הדיון עוסק בהתנסותם של ילדים יחידים שמורחקים מהוריהם. מן הבחינה הזו המאמר דן במובנו הפרטיקולרי של מושג האובדן.
11. ילד מוגדר כאן כלא-מבוגר. הגיל המקסימלי של הגדרה זאת נקבע על ידי חוקי האזרחות בכל מדינה.
12. הגר קוטף "תנועה", מפתח, 3, (2011): 179 (mafteakh.tau.ac.il/2011/03/09-3).
13. אוהד זהבי, "מינוריות", מפתח, 1 (2010): 91 (mafteakh.tau.ac.il/2010/01/1-05).
14. אפשר לראות בעמדה הפוליטית הזאת ביטוי למה שזהבי מגדיר כפוליטיקה של מינוריות, פוליטיקה שמכוונת כנגד הכוח שמופעל על מיעוט על ידי הרוב (שם).
15. חטיפתה של הילדה הבריטית מדלן מקאן, וואלה חדשות (news.walla.co.il/item/1106036).
16. Mili Mass, "Narratives of parents", *Journal for the Theory of Social Behavior*, 26, (1996): 423.
17. אורלי קסטל-בלום, דולי סיטי (בני ברק: הקיבוץ המאוחד 2000).
18. ותעיד על כך הסדרה "אבודים" של צופית גרנט בערוץ 2, ששודרה מ-2011. סדרת התוכניות הזו מתעדת את חיפושיה של מנחת הסדרה אחרי הורים שעקבותיהם אבדו. ברוב המקרים החיפושים מסתיימים בפגישה בין הילד שבגר להורה שנמצא. חשוב לציין שאת החיפושים יוזמים מבוגרים שהיעלמות הוריהם אירעה בילדותם.
19. דין וחשבון - ועדת החקירה הממלכתית בעניין פרשת היעלמותם של ילדים מבין עולי תימן בשנים 1948-1954 (ירושלים, התשס"ב - 2001) (להלן ועדת החקירה בעניין היעלמותם של ילדים מעולי תימן).
20. רות אמיר, "פרשת ילדי תימן", בתוך רות אמיר, הפוליטיקה של הקורבנות: תיקון עוולות היסטוריות בישראל? (תל אביב: רסלינג, 2012), 65.
21. ועדת החקירה בעניין היעלמותם של ילדים מעולי תימן, 151.
22. בועז סנג'ור, "באין חשד אין חקירה אמיתית: 'דו'ח ועדת החקירה הממלכתית בעניין פרשת היעלמותם של ילדים מבין עולי תימן", תיאוריה וביקורת, 21, (2002): 47.
23. ועדת החקירה בעניין היעלמותם של ילדים מעולי תימן, 73.
24. חוק אמנת האג (החזרת ילדים חטופים), התשנ"א-1991, ספר החוקים תשנ"א 148. (להלן אמנת האג).

25. שם, סעיף 1.
26. רונה שווי, "האם חוק אמנת האג (החזרת ילדים חטופים) תשנ"א-1991 עולה בקנה אחד עם זכויות הילד?" מחקרי משפט כ (2004): 421.
27. אמנת האג, סעיף 12.
28. שם, סעיף 13.
29. שם, סעיף 4. בישראל, למשל, זכאי ילד בגיל 16 לתעודת זהות נפרדת.
30. אמנת האו"ם בדבר זכויות הילד, נוסח עברי - תרגום רשמי של משרד המשפטים, כתבי אמנה 31, 221 (נפתחה לחתימה ב-1989, אושרה ונכנסה לתוקף ב-1991) (להלן אמנת האו"ם בדבר זכויות הילד).
31. שם, מבוא.
32. שם, סעיף 7 (1).
33. שם, סעיפים 9 (3,4), 10 (2), 20.
34. שם, סעיף 7 (1).
35. מילי מאסס, "תינוק על פרשת דרכים - המחלוקת לגבי משמעות האימוץ. הערה על פסק דין בע"מ 377/05, פלונית ופלוני המיועדים לאמץ את הקטין נ' ההורים הביולוגיים", עיוני משפט, ל"א (2008): 219.
36. עמ' (מחוזי תל-אביב-יפו) 4/04 פלונית ופלוני, ההורים המיועדים לאמץ את הקטין נ' פלוני ופלונית, ההורים הביולוגיים, תק-מח 2004 (4), 6517 החלטתה של השופטת רוטלוי, פסקה 93.
37. אמנת האו"ם בדבר זכויות הילד, סעיף 9 (1).
38. שם, סעיף 12.
39. הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה, דו"ח ועדת המשנה בנושא ייצוג נפרד לילדים בהליכים אזרחיים, ס' 6 (2003), סעיף 5.5.3.
40. חוק אימוץ ילדים סעיף 13 [7].
41. יאיר רונן, "זכות הילד לזהות כזכות להשתייכות", עיוני משפט כו (2003): 5, 93.
42. Betty Reid Mandell, *Where Are the Children? A Class Analysis of Foster Care and Adoption* (Lanham: Lexington Books, 1973), 64.
43. Committee on the Rights of the Child, General Comment no.12 (2009) "The Right of the Child to be Heard", CRC, United Nations ("The Right of the Child to be Heard" (להלן "The Right of the Child to be Heard").
44. אמנת האו"ם בדבר זכויות הילד, ה"ש 31.
45. "The Right of the Child to be Heard", סעיף 7.
46. שם, סעיף 9.
47. שם, סעיף 21.
48. שם, סעיף 36.

49. שם, סעיף 32.
50. חוק אימוץ ילדים, סעיף 7.
51. שם, סעיף 6.
52. אמנת האו"ם בדבר לזכויות הילד, סעיף 7 (1).
53. Ariella Azoulay, "What are Human Rights", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 35 (2015), 8.
54. שם, 11.
55. בהמלצותיה ליישם את אמנת האו"ם (1989) בארץ השמיטה הוועדה שעסקה בכך את מושג הזכויות מן ההורים - לדבריה בשל האלמנט הכוחני שגלום בו - והמירה אותו במושג אחריות, במשמעותו כמחויבותו של ההורה כלפי המדינה למלא את התפקיד שהוסמך לו על ידי הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט. דו"ח ועדת המשנה בנושא הילד ומשפחתו, משרד המשפטים (2003), סעיף 2.4.
56. רות זפרן "זכויות הילד במשפחה כזכויות יחסים", בתוך תמר מורג (עורכת), זכויות הילד והמשפט הישראלי (תל אביב: הוצאת רמות, 2010), 129, 145 (להלן זפרן, "זכויות הילד").
57. שם.
58. O'Halloran, *The Politics of Adoption*, 169, 249, 285, 321. באופן מיוחד חשוב לציין את אנגליה (עמ' 200) ואת ארה"ב (עמ' 276), שבהן היתה דומיננטיות לאימוץ סגור, שמנתק לחלוטין את הקשר בין ההורים המולידים לבין המאומץ.
59. O'Halloran, *The Politics of Adoption*, אנגליה (עמ' 207), ארה"ב (עמ' 282). בשבדיה המשפחה המאמצת שונה לחלוטין ממשפחה טבעית: המאומץ יכול להתחתן עם אחיו מהמשפחה המאמצת ויכול לשאת את שם משפחתו המולידה בנוסף לשם המשפחה המאמצת, ומגיל 12 הוא חייב לעשות זאת (עמ' 345).
60. בע"מ 9229/04 היועה"מ נ' פלונית (פורסם בנבו 10.08.2005); 3646/06 פלונית נ' היועה"מ (פורסם בנבו 21.6.2006).
61. וראו וי"ח אף ה' בישראל, וינצם במדבר ארבעים שנה עד תם כל הדור העשה הרע בעיני ה', במדבר לב י"ג, וכן "דור המדבר אין להן חלק לעולם הבא ואין עומדין בדין שנאמר במדבר הזה יתמו ושם ימותו", סנהדרין י"ג.
62. ראו למשל ברכה חבס, ספר עליית הנוער (ירושלים: הלשכה לעליית הנוער, 1941), 281, 293, 471. הדבר בא לידי ביטוי במידה מסוימת גם בהעדפת החינוך המשותף בקיבוץ, שנועד להגן על הילדים מפני מה שנתפס בתנועה הקיבוצית באותה תקופה כפתולוגיה הגלומה ביחסי המשפחה. על כך ראו אצל יערה בר-און, "המשפחה בקיבוץ", בתוך אביעד קליינברג (עורך), על אהבת אם ועל מורא אב: מבט אחר על המשפחה (ירושלים: כתר, 2004), 20.
63. ראו לדוגמה אלי עמיר, תרנגול כפרות (תל אביב: עם עובד, 1983), וכן סרטו של דוד בן-שטרית, רוח קדים (ישראל: 2002).
64. פנחס שיפמן, דיני המשפחה בישראל כרך ב (ירושלים: המכון למחקרי חקיקה ולמשפט השוואתי, הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית, 1989), 54.

65. פסקה זו מופיעה אצל מילי מאסס בשם טובת הילד, אובדן וסבל בהליכי האימוץ (תל אביב: רסלינג, 2010), 117.
66. John Bowlby, "Maternal Care and Mental Health", *Bulletin of the World Health Organization*, 3 (1951): 353 פרסום זה הטביע את חותמו על המחשבה שביסוד המושג חסך אימהי, אך בעקבותיו ניסח בולבי את השאלה מהו טבעו של הקשר של הילד לאמו. ראו ה"ש 75 להלן.
67. Joseph Goldstein, Anna Freud & Albert, J. Solnit, *Beyond the Best Interests of the Child* (New York: The Free Press, 1973), 12 (להלן *Beyond the Best Interests*).
68. שם, 16.
69. תפיסה זו השרישה בארץ את ההגמוניה של השימוש במושג "הורים ביולוגיים", כפי שצוין בה"ש 2, והיא באה לציין שמקומם בחיי הילד נמחק עם מסירתו לאימוץ (תקשורת אישית עם מנהלת השירות למען הילד באותה התקופה, 1987).
70. Goldstein et als., *Beyond the Best Interests*, 16.
71. Ann Margaret Clarke and Alan Douglas Benson Clarke, *Early Experience Myth and Evidence* (New York: The Free Press, 1976); Michael Rutter, *Maternal Deprivation Reassessed* (Oxford: Penguin, 1972).
72. Ross, A. Thompson, "Sensitive periods in attachment?" in Donald B. Bailey et al. (eds.), *Critical Thinking about Critical Periods* (Baltimore: Paul H. Brookes, 2001), 83.
73. הפרשה כולה מתועדת ב"מ'טובת הילד' ל'דור המדבר' סיפורן של דלית וטל", בתוך מאסס, בשם טובת הילד, 117.
74. John Bowlby, *Attachment and Loss: vol. III, Loss Sadness and Depression* (London: Hogarth Press, 1980), 7-37.
75. הפרשה כולה מתועדת ב"עבודת קודש - סיפורו של דניאל", בתוך מאסס, בשם טובת הילד, 233.
76. הפרשה כולה מתועדת ב"השתייכות והמשכיות - סיפורה של אלינור", שם, 61.
77. רונה שוה, "זכות הילד לגדול אצל הוריו הביולוגיים: לקחים מפרשת 'תינוק המריבה'", משפחה במשפט א (2007): 163.
78. שם, 202.
79. רבקה'לה מונדלק, ילדתי (תל אביב: ידיעות אחרונות, 2003), 40.
80. רות זפרן "זכות המאומץ להתחקות אחר זהות הוריו הביולוגיים - התבוננות ביקורתית מנקודת מבט השוואתית", משפחה במשפט א (2007): 225.
81. שם, 237.
82. עמ 4/04 פלונית ופלוני, ההורים המיועדים לאמץ הקטין נ' פלוני ופלונית, ההורים הביולוגיים, החלטתה של השופטת שטופמן פסקה 9.

83. יונתן יובל, "יד קלה על ההדק": רטוריקה ואידיאולוגיה של ידע בשיח המשפטי של אימוץ כפוי", משפט וממשל, 1 (2001): 259.
84. בארץ הוקמו לפני שנים ספורות "קהילות אובדן" (אופיר, לשון לרע, 68, 2.440) כשמאומצים הקימו עמותות בשם "מאומצים הזכות לזהות" ו"מאומצים". כמו כן ראו ספרים אוטוביוגרפיים: שי גולדן, הבן הטוב (אור יהודה: זמורה ביתן, 2008); מונדלק, ילדתי; ליהי קנדר, פרח ושמו סיגל (אזור: צ'ריקובר, 2000).
85. ראיון בתוכניתה של יעל דן "עושים צהריים", גלי צה"ל, 15.11.2005.
86. מילי מאסס ועדי אופיר, "דאגה, השגחה והפקרה - על אימוץ כפוי וסגור", עיוני משפט, כ"ט (2006): 257.
87. Nancy, *The Sense of the World*, Politics II 103.
88. ננסי טוען לכשל שגלום בהבדלה בין "האזרח", שמוגדר על פי זכויותיו ומרוקן מפנימיותו, לבין ה"סובייקט", שעולמו הפנימי מגדיר אותו והוא ממצה את עצמו באמצעות הנכחת עולמו הפנימי. שם.
89. עמנואל לוינס, אתיקה והאינסופי, שיחות עם פיליפ נמו (ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשנ"ו), 72.
90. חשוב לציין שלושה הליכים משפטיים שהתנהלו בבית המשפט העליון ונדונה בהם אפשרות היעלמותה של זיקתם המולדת של הילדים. בשלושת ההליכים היו הילדים מיוצגים על ידי אפוטרופסים לדין, ובשלושתם ייצגו אלה את המשמעות הייחודית שיש לזיקה המולדת של הילדים ואת האובדן שיהיה כרוך בהיעלמותה. בית המשפט לא קיבל עמדה זו באף אחד משלושת ההליכים. בע"מ 377/05, פלונית ופלוני ההורים המיועדים לאימוץ הקטין נ' ההורים הביולוגיים; בע"מ 5082/05, היועץ המשפטי לממשלה נ' פלוני, פ"ד (3) 201; בש"א 370/79, פלוני ואלמונית נ' המשיב ועו"ד ירון הוד אפוטרופוס לדין לקטין, תק-על 2009 (4) 3142.
91. למשל, ע"א 6953/94, פלוני נ' היועץ מ נג (3), 1999; אמצ (ת"א) 147/01, היועץ מ נ' 1.א.י. 2.ק.ח.ל. (פורסם בנבו) סעיף 41; אמצ (ת"א) 101/03, היועץ מ נ' 1.ח.ב. 2.ח.ח.א. (פורסם בנבו), סעיף 23.
92. אף כי אופיר, כאמור לעיל, מתנה את ההכרה באובדן בעדותו של בעל עניין, הוא איננו רואה כפלישה את האפשרות להעיר את תשומת הלב להיעדר שיכול להיחוות כאובדן.

